

Олена ЩЕРБАНЬ

старший науковий співробітник

Національного музею-заповідника

українського гончарства в Опішному

ЕКСПЕРИМЕНТ ЗАСНОВНИКІВ ОПІШНЯНСЬКОЇ ЗРАЗКОВОЇ ГОНЧАРНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ МАЙСТЕРНІ ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА (1894–1899)

Опішнянська зразкова гончарна навчальна майстерня Полтавського губернського земства (1894–1899) (далі — Майстерня) була відкрита з ініціативи і на кошти Полтавського губернського земства. Серед основних завдань Майстерні було розповсюдження технічних знань у середовищі кустарів, ознайомлення їх із тогочасними технологічними досягненнями та виготовленні та декоруванні глиняних виробів. Шляхом проведення практичних робіт у Майстерні, яку передбачалося створити як показову на всіх етапах гончарного виробництва, було заплановано наочно довести кустарям, що нові технологічні знання, зокрема використання досконаліших пристроїв, невідомих властивостей місцевої глини, можна використати для полегшення їх праці і підвищення якості виготовлених виробів. Отже, головною метою її відкриття була навчальна функція, яка загубилася в процесі організації закладу. Оскільки це був перший гончарний навчальний заклад у тогочасній Російській імперії, досвіду роботи подібних закладів не було, поставлені завдання вирішувалися шляхом проведення експериментів [1, 34–35].

Окремі аспекти діяльності Майстерні розглядалися у кількох наукових дослідженнях [2, 3, 4, 5]. В даному дослідженні вперше наголошено на тому, що вся діяльність закладу була експериментальною. На мою думку, створення навчальної майстерні в Опішному був експериментом діячів Полтавського губернського земства, які до певної міри ризикнули, допустивши спрямування закладу на виготовлення нового виду для даної місцевості виробництва — фаянсового, що в кустарних умовах не могло бути предметом виготовлення. Що це було помилкою, вже через рік діяльності Майстерні знали і засновники і керівник закладу — Іван Зарецький. Він хоч і був знайомий з місцевим гончарством, але не був практиком, який би власним прикладом міг навчати кустарів новому для них. Експериментальну діяльність Майстерні по знаходженню рецептів

глиняної маси, полив тощо, Іван Зарецький всіляко підтримував, але не міг контролювати і спрямовувати її. Це до певної міри накладало відбиток на організацію робіт, які проводилися в закладі. На мою думку, він до певної міри став заручником обставин, оскільки мав розуміти, що виготовлена в Майстерні продукція не могла бути конкурентоспроможною проти виробів тогочасних промислових підприємств.

Технологічні експерименти я об'єднала в три умовних групи.

До *першої* відношу експерименти з підготовкою обладнання для роботи Майстерні (їх було здійснено в період з 1894 до 1896 року. Готових планів і проектів не було, тому терміново розроблялися нові, що передбачали поєднання використовуваних кустарями пристосувань і складних пристроїв промислового виробництва. Іноді поєднання з технічних причин було неможливим, зокрема для наочності в Майстерні було побудовано два горни: простий, який використовували кустарі і лежачий, касельського типу. Перший був удосконалений, другий — спрощеного типу [6, 34–35]. Саме влаштування Майстерні було експериментом — в одному приміщенні відбувалися всі процеси гончарного виробництва: від приготування глиняної маси, до випалювання; тут же знаходилися всі пристрої для роботи, а також склад готових виробів [7, 47–48]. До речі, для проведення експериментів із глиною та поливами в Майстерні планувалося налагодити функціонування окремої лабораторії, але план не було втілено в життя [8, с. 34].

Друга група експериментів, проведених у Майстерні включала роботи по знаходженню рецептів вогнетривких мас, складенню придатних для них полив, барвників. Але спочатку потрібно було ознайомитися із властивостями місцевої сировини і способами її обробки, щоб визначитися, які саме виробу найбільш доцільно було виготовляти в даній місцевості. Для цього й було спочатку вирішено всі роботи Майстерні зосередити на експериментах по знаходженню рецепта приготування фаянсової маси на основі місцевих глин; ознайомленню опішнянських кустарів із особливостями роботи з нею; складенню відповідних полив, оскільки єдиновідома гончарям на той час свинцева полива застосовувалася незалежно від сорту глини, що, на думку тогочасних дослідників гончарства, в багатьох випадках призводило до браку готових виробів; а також ознайомленню кустарів із виготовленням виробів у гіпсових формах [9, 1; 10, 120–121; 11, 13]. На наявність у Опішньому фаянсових глин, придатних для виготовлення відповідної продукції, звертали увагу ще пе-

ред заснуванням Майстерні, зокрема дослідник геологічної будови земної поверхні професор А. Гуров, дослідник опішнянського гончарства, дослідник опішнянського гончарства Іван Зарецький [12]. Найбільше уваги в Майстерні було приділено роботі з фаянсовою масою. Оскільки на думку діячів Полтавського губернського земства, саме вона була зручною як навчальний матеріал; до неї можна було застосовувати різні поливи, в тому числі тугоплавкі; вироби з цієї маси витримували під час випалювання різну температуру [13, 37–38]; до того ж фаянсові вироби коштували на ринку дорожче ніж тогочасна продукція кустарів. Важливий той факт, що в Майстерні працювали майстри, які були спеціалістами саме з фаянсового виробництва.

У формувальній фаянсовій масі, отриманій під час проведення експериментів, яку готували і використовували в Майстерні, місцева сировина (глина-побіл) складала лише близько 28% (45,5 кг). Окрім неї додавали привізні глухівську глину (з м. Глухів, Сумщина) (1 1/3 пуди (21 кг)), крейду та пісок-кварц (приблизно по 3 пуди (48 кг)) [14, 48–49]. Навіть заможні кустарі, за наявності місцевих покладів глини, не змогли б купувати глухівську глину, а також привізні пісок-кварц та крейду, тому це унеможливило приготування саме такої формувальної маси в кустарних умовах. Отже, керівництво Майстерні відходило від поставленої перед її відкриттям мети.

Серед експериментів цієї групи успішними були експерименти по складенню *кількох рецептів* прозорих полив і *близько семи* кольорових (кількох відтінків синьої; однієї фіолетової; однієї гранатної; кількох зелених від бірюзового відтінку до оливкового; двох коричневих, однієї бурої, однієї чорної і однієї білої для кахлів»), а також *дев'яти* кольорів барвників («рожевий — темний, світлий, червонуватий й карміновий; зелений — темний, оливковий й бірюзовий; синій — темний, яскравий так званий кобальтовий, блакитний; фіолетовий — світлий, темний, червонуватий; оранжевий; червонобурий; коричневий; жовтий; чорний — синюватий, з фіолетовим відтінком й буруватий» [15, 41–43, 49]).

Основним способом формування глиняних виробів, якому навчали в Майстерні, було виготовлення їх за допомогою гіпсових форм і виготовлення самих цих форм [16, 37–38]. Виготовлення виробів у гіпсових формах вбачалося легшим і продуктивнішим за ліплення чи виготовлення на гончарному крузі. Це третя група експериментів, які проводилися в Майстерні. Експеримент з формування виробів можна вважати вдалим — було виготовлено кілька тисяч ви-

робів. Але оскільки горно не було пристосованим для випалювання фаянсового посуду, з п'яти горнів виробів, виготовлених і випалених у 1894 — першій половині 1896 року, більшість було зіпсовано [17, 42–43, 49]. Успішним, на думку діячів Полтавської губернської земської управи, було виготовлення експериментальних зразків відносно якісної черепиці з місцевої глини та виробів з кам'яної маси (щільна маса, порівняно тверда, що складається з вогнетривкої глини і піску).

Експериментальним шляхом підбирали кадри для роботи в Майстерні. Серйозною проблемою було знайти технологів, знайомих із особливостями кустарного виробництва, які могли б працювати в Майстерні. Оскільки на місці їх не було, діячі Полтавського губернського земства змушені були запрошувати на посаду майстрів людей з тогочасних промислових підприємств, які спеціалізувалися на фаянсовому виробництві. Протягом усього періоду діяльності Майстерні майстрами в ній були люди, далекі від кустарного гончарства. Цей фактор відіграв немалу роль у тому, що від самого початку функціонування закладу він не став навчальним, оскільки його було спрямовано на перетворення на промислове підприємство [18, с. 51].

Першого майстра Жадіна, який проводив досліди в майстерні (працював до листопада 1894 року), рекомендованого на цю посаду директором Строганівського училища п. Львовим, було звільнено з посади, як зазначено в додатку до звіту Полтавської губернської земської управи, оскільки не відповідав призначенню майстерні. Майстер не зміг підібрати поливи для місцевої глини, бо не був знайомий з її властивостями, а також недостатньо усвідомлював завдання майстерні — безоплатно розповсюджувати знання [19, 43–44]. Лише в травні 1895 р. працювати в майстерню приїхав Волгін (гравер по металу), який займався гравіюванням рисунків для друкування. З вересня 1895 до березня 1896 р. в майстерні працював майстер Куликов [20, с. 44], про освіту та досвід роботи якого мені нічого не відомо. Але те, що він працював короткий період (приблизно півроку), може бути свідченням його невідповідності напрямку роботи майстерні.

З вересня 1896 року, коли було звільнено з посади Івана Зарецького [21, с. 337], заклад, фактичним керівником якого став В. Маркін, перейшов під загальне керівництво директора Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя Семена Масленникова. Семен Масленников «не мав спеціальної освіти і був практиком, який прийшов у Миргородську школу із заводу Кузнєцова» [22, с. 141].

Про освіту і досвід роботи В. Маркіна мені нічого не відомо, але за період його керівництва Майстернею, експерименти з формувальною масою, як свідчать звіти Полтавського губернського земства, були успішними.

Врахувавши зауваження ревізійної комісії Полтавського губернського земства, які проводилася на початку 1896 р. [23, с. 245], привізну сировину в фаянсовій масі було замінено на місцеву: замість крейди почали додавати пісок, а замість глухівської глини — місцеву. В результаті було знайдено оптимальне співвідношення складових частин формувальної маси, виходили якісні вироби. Було знайдено нові рецепти полив, оскільки попередньо складені були непридатними для нової формувальної маси. В кінці 1896 р. було успішно випалено одне горно посуду [24, 36–38; 25, 337]. Успішним виявився також експеримент з виготовлення виробів з відмуленої глини [26, 36–37].

Саме в цей період Опішнянська зразкова гончарна навчальна майстерня Полтавського губернського земства, як і Миргородська художньо-промислова школа імені Миколи Гоголя, якій вона була підпорядкована, остаточно перетворилася на завод, виготовляючи значну кількість глиняних виробів на замовлення. Збільшилася кількість обладнання, яке можна було використовувати під час експериментів. Зокрема, побудовано муфель й плавильну піч для полив. Але оскільки заклад перестав виконувати поставлені перед його відкриттям завдання, наприкінці 1899 р. його було закрито [27, 36–37].

Таким чином, у експериментальній діяльності Майстерні можна виокремити два періоди: перший тривав з 1894 — до вересень 1896 року, другий — з жовтня 1896 до кінця 1899 року. Перший період характеризується тим, що в Майстерні хоч і активно проводилися експерименти по знаходженню рецептів фаянсової маси, полив до неї, дослідження властивостей місцевих глин, було взято курс на виготовлення фаянсових виробів. У другий період проведені в Майстерні експерименти вже були спрямовані на використання місцевої сировини. Варто зазначити, що навіть така діяльність Майстерні сприяла розповсюдженню серед місцевих кустарів нововведень. Кустарі почали використовувати гіпсові форми, знаряддя праці на подоби тих, які бачили в Майстерні, під час приготування поливи додавати сурик, троє навчилися виготовляти якісну вогнетривку шамотову цеглу.

Успішність проведення експериментів залежала також і від особи керівника закладу та майстра. Історичним досвідом доведено, що

результативна діяльність була в тих гончарних навчальних закладах, в яких керівниками були фахівці.

В цілому експеримент Полтавського губернського земства з відкриттям Майстерні в Опішному був вдалим, оскільки її діяльністю було започатковано відкриття низки гончарних навчальних закладів у Опішному, які відіграли визначальну роль у збереженні і розвитку гончарства осередку. Але на прикладі діяльності закладу помітно, що надмірне експериментаторство може призвести до негативних результатів. Експериментальна діяльність в даному випадку призвела до припинення діяльності Майстерні, хоча була необхідність її подальшого існування. Захопившись проведенням експериментів у Опішнянській зразковій гончарній навчальній майстерні Полтавського губернського земства (1894–1899) організатори «забули» для чого вона була відкрита — стати навчальною.

1. Гончарная мастерская Полтавского губернского земства в м. Опшине, Зеньковского уезда // Образцовые мастерские Полтавского губернского земства (Приложение к отчету Полтавской губернской земской управы за 1895 год). — Полтава, 1896 — С. 30–32.

2. *Пошивайло О.* З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства Опішні в другій половині XIX–XX століть. — Опішні, 1989.

3. *Клименко О. О.* Народна кераміка Опішні (до проблеми традицій та інновацій в народних художніх промислах): Дис. ... канд. мистецтвознавства. — Київ, 1995. — Рукопис — // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства, ф. 1, оп. 2, од. зб. 36.

4. *Клименко О.* До питання про роботу Полтавського земства з гончарями Опішні // Українське гончарство: Національний культурол. щорічник (Наук. зб. за минулі літа). — К.; Опішне, 1993. — Кн. 1. — С. 418–425.

5. *Щербань О.* Земська гончарна школа в Опішному // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. — Одеса, 2002. — Т. 3. — С. 267–268.

6. Гончарная мастерская Полтавского губернского земства в м. Опшине...

7. *Солонина П.* Гончарная учебная мастерская Полтавского земства // Земский сборник Черниговской губернии. — Чернигов, 1895. — № 10–12. — С. 34–53.

8. Гончарная мастерская Полтавского губернского земства в м. Опшине...

9. О нуждах гончарного дела в Полтавской губернии (Доклад Полтавской губернской земской управы губернскому земскому собранию ХХІХ очередного созыва). — Полтава, 1893. — С. 11–12.

10. Содействие кустарной промышленности // Ежегодник Полтавского губернского земства на 1897 г. — Полтава, 1897. — С. 119–121.

11. О мерах содействия гончарному промыслу в Опошне // 53-му Черговому Полтавському губернському земському зібранню Губернського земського управління доклади 1917 р. — Полтава, 1918. — Вип. II.

12. *Зарецкий И. А.* Гончарный промысел в Полтавской губернии. — Полтава, 1894.

13. Гончарная мастерская Полтавского губернского земства в м. Опошне...

14. *Солонина П.* Гончарная учебная мастерская... — С. 34–53.

15. Гончарная мастерская Полтавского губернского земства в м. Опошне...

16. Там само.

17. Там само.

18. *Солонина П.* Гончарная учебная мастерская... — С. 34–53.

19. Гончарная мастерская Полтавского губернского земства в м. Опошне...

20. Там само.

21. Полтавское губернское земское собрание ХХХІV очередного созыва: 20–30 января 1899 года. — Полтава, 1899.

22. *Обчаренко А.* Миргородська художньо-промислова школа імені Миколи Гоголя: Перші роки діяльності (1896–1902) // Український керамологічний журнал. — 2005. — № 1–4. — С. 134–142.

23. Полтавское губернское земское собрание ХХХІІ созыва (10–19 декабря 1896 года). — Полтава, 1897. — С. 245.

24. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1897 год. — Полтава, 1898. — Вып. I. — С. 5.

25. Полтавское губернское земское собрание ХХХІV очередного созыва...

26. Гончарная мастерская в м. Опошне // Отчет Полтавской губернской земской управы за 1899 г. — Полтава, 1900. — С. 34–38.

27. Там само.

Анотація. Перше в українській керамології дослідження, в якому висловлено думку про те, що Опішнянська зразкова гончарна навчальна майстерня Полтавського губернского земства (1894–1899) була експериментом її засновників. Наголошено, що вся діяльність закладу була експериментальною. Охарактеризовано два періоди.

Автор виокремлює три групи технологічних експериментів, які проводилися в майстерні. На прикладі діяльності закладу показано, що надмірне експериментаторство призводить до нереалізованих можливостей.

Ключові слова: експеримент, майстерня, фаянсова глина, Полтавське губернське земство.

Анотация. Первое в украинской керамологии исследование, в котором высказано мнение о том, что Опішнянська образцова гончарна учебная мастерская Полтавского губернского земства (1894–1899) была экспериментом ее основателей. Акцентировано внимание на том, что вся деятельность заведения была экспериментальной. Автор характеризует два периода. Выделяет три группы технологических экспериментов, которые проводились в мастерской. На примере деятельности заведения показано, что чрезмерное экспериментаторство есть основная причина нереализованных возможностей.

Ключевые слова: эксперимент, мастерская, фаянсовая глина, Полтавское губернское земство.

Summary. This is the first research in the Ukrainian ceramology where the author introduces suggests the idea that District Council model Pottery Workshop-School in the Opishnia (1894–1899) was an experiment of founders of Poltava Gubernia Zemstvo (County). It is emphasized that all the activity of this centre was an experimental one. The author indicates three groups technological tests experimented in the centre. There were distinguished two periods. Having researched the centers activity the author concluded. That excessive experimenting leads to impartibility of tasks.

Keywords: experiment, ceramics educational centre, porcelain clay, Poltava Gubernia Zemstvo (County).